

Nazivi u školskim rječnicima

Lana Hudeček

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb

Milica Mihaljević

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb

SAŽETAK: Budući da se ovaj rad temelji na izlaganju održanome na okruglome stolu *Leksikografija i enciklopedistika – između znanosti i struke* održanome 25. svibnja 2008. godine, autorice su u njemu na konkretnim primjerima iz dvaju školskih rječnika kojima su urednice pokušale odgovoriti na pitanja postavljena u pozivu na taj stol: Predstavlja li neki rječnik uistinu onu sintezu znanja koja počiva na najsuvremenijim znanstvenim uvidima? i Na koji je način moguće izvršiti općenito prihvatljivi transfer znanja, a da time ne budu narušeni temeljni znanstveni kriteriji, drugim riječima, kako je moguće, kroz leksikografska i enciklopedijska izdanja, uvoditi mlađe naraštaje u svijet znanosti i kulture koji će i tada ostati neokrnjen u svom izvornom smislu?

Ključne riječi: *naziv, nazivlje, školski rječnici, leksikografija*

Uvod

Rječnik je određenim medijem izložena zbirka leksičkih jedinica o kojima su dane određene obavijesti koje su složene tako da su svakom korisniku lako i brzo dostupne.¹ Osnovna su pitanja koja se postavljaju pri rječničkoj obradbi naziva: 1. Predstavlja li neki rječnik uistinu onu sintezu znanja koja počiva na najsuvremenijim znanstvenim uvidima? i 2. Na koji je način moguće izvršiti općenito prihvatljiv transfer znanja, a da time ne budu narušeni temeljni znanstveni kriteriji, drugim riječima, kako je moguće kroz rječnike uvoditi mlađe naraštaje u svijet znanosti i kulture koji će i tada ostati neokrnjen u svojem izvornom smislu? Dakle, u ovome smo radu odgovor na pitanja postavljena u pozivu na okrugli stol ograničile samo na rječnike jer u njihovoj izradbi imamo praktična iskustva. Urednice smo i suautorice dvaju školskih rječnika koji se trenutačno izrađuju u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Pretpostavljamo ipak da se mnogi navedeni zaključci mogu primijeniti i na enciklopedije i leksikone.

¹ Usp. Samardžija 1995: 91.

1. Rječnik kao sinteza znanja

Predstavlja li neki rječnik onu sintezu znanja koja počiva na najsuvremenijim znanstvenim uvidima? Na to pitanje treba odgovoriti za svaki pojedini rječnik, leksikon ili enciklopediju. Mi možemo samo izraziti mišljenje da bi svaki leksikon, enciklopedija i rječnik uistinu trebao pružati sintezu znanja koja se temelji na najnovijim znanstvenim spoznajama pojedine struke. Tu naravno treba razlikovati specijalizirane terminološke rječnike, koji se temelje na znanstvenim spoznajama pojedine struke, od općih rječnika koji obuhvaćaju temeljna znanja svih struka. Pri definiranju naziva pred leksikografa se postavljaju ova pitanja:

- treba li definicija biti znanstvena ili neznanstvena
- treba li definiciju izraditi stručnjak struke kojoj naziv pripada ili leksikograf.²

Stručnjakova će definicija biti precizna, preskriptivna, nezavisna od korpusa, ali često nerazumljiva prosječnomu korisniku rječnika. Leksikografova će definicija biti manje precizna, deskriptivna i utemeljena na korpusu. Iskustva rada na općim rječnicima navode nas na pomisao da bi u terminološkim rječnicima stručnjaci trebali oblikovati definiciju, a jezikoslovci i leksikografi je pregledati i jezično i leksikografski urediti (tako je zamišljen rad na projektu STRUNA – Hrvatsko strukovno nazivlje, na kojemu se također radi u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje, a voditeljica projekta je Milica Mihaljević). U općemu bi rječniku pristup trebao biti obrnut. Definiciju oblikuje leksikograf tako da preradi i prilagodi znanstvene definicije. Nakon što leksikograf oblikuje definicije, nužno je da ih stručnjak pojedinoga područja pregleda.

2. Transfer znanja na temelju znanstvenih kriterija

Na koji je način moguće izvršiti općenito prihvatljiv transfer znanja, a da time ne budu narušeni temeljni znanstveni kriteriji, drugim riječima, kako je moguće, kroz leksikografska i enciklopedijska izdanja, uvoditi mlade naraštaje u svijet znanosti i kulture koji će i tada ostati neokrnjen u svojem izvornom smislu? Kao odgovor na ovo drugo pitanje pokušat ćemo ponuditi model koji smo primijenili u dvama rječnicima koji se izrađuju u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

2.1. *Prvi školski rječnik hrvatskog jezika*

Prvi od njih, *Prvi školski rječnik hrvatskog jezika*, namijenjen je učenicima najmlađe dobi, tj. učenicima prvog i drugog razreda osnovne škole. Sadržava 2200 natuknica. Abecedarij se najvećim dijelom temelji na udžbenicima za ta dva razreda

² O tome više vidi u Béjoint 1988: 354–368, Mihaljević 1993: 259–271.

te na HNOS-u. Problem obradbe naziva u tome rječniku stavio nas je pred nekoliko problema:

- kako uspostaviti znanstveno točnu definiciju prihvatljivu i razumljivu učenicima te dobi
- kako što dosljednije provesti načelo da se nazivi upotrijebljeni u definiciji u rječniku pojavljuju kao samostalne natuknice
- kako pridonijeti usustavljanju znanja, tj. osvještavanju hiperonimijskih i hiponimijskih odnosa među nazivima.

2.1.1. Hiperonimijsko-hiponimijski odnosi

Hiperonimijsko-hiponimijski odnosi uspostavljeni su na dva načina: sastavni je dio definicije svakoga naziva povezivanje s njegovim hiperonimom i razlučivanje od njegovih kohiponima, npr.:

kovina, kovine

Kovina je tvar koja je obično tvrda i sjajna. Kad se zagrije, može se kovati, obrađivati ili lijevati u željene oblike.

srebro

Srebro je skupocjena kovina sivkastobijele boje.

zlato

1. *Zlato* je skupocjena kovina sjajnožute boje.
2. *Zlato* je i veoma draga osoba.
majčino zlato

željezo

Željezo je kovina koja se nalazi u mnogim mineralima i živim organizmima.
užareno željezo

životinja, životinje

Životinja je svako biće osim čovjeka koje uzima hranu i kreće se.

◊ *Divlje životinje* su one životinje koje žive slobodno u prirodi, koje nisu pripitomljene.
divlja patka; divlja svinja

◊ *Domaće životinje* su one životinje koje su pripitomljene i služe za rad, čuvanje kuće ili hranu.

magarac, magarci

Magarac je domaća životinja koja ima duge uši, duge tanke noge i kopita. Služi za nošenje tereta.
Magarac njače.

ovca, ovce

Ovca je domaća životinja koja se hrani travom, a uzgaja se radi vune, mlijeka i mesa.
Ovca bleji.

pas¹, psi

Pas je najstarija domaća životinja koja služi kao čuvar i kućni ljubimac te pomaže u lovu.
Pas laje.

svinja, svinje

Svinja je domaća životinja koja se uzgaja radi mesa, masti i kože.
Svinja grokće.

Ako se pogledaju definicije različitih domaćih životinja, može se primijetiti da ih dosljedno definiramo nadređenim pojmom (domaće životinje), ali da ih međusobno razgraničujemo po neusustavljenim značajkama. Tako npr. *magarca* definiramo izgledom i funkcijom, *ovcu* načinom prehrane i funkcijom, psa *funkcijom* i činjenicom da je najstarija domaća životinja, *svinju* funkcijom. To međutim činimo posve svjesno, dajući prednost osnovnoj predodžbi koju dijete najmlađe osnovnoškolske dobi ima o pojedinoj domaćoj životinji pred dosljednim poštivanjem leksikografskih načela. Pri izradbi rječnika naišli smo i na mnoge druge poteškoće pri pokušaju da se leksikografska načela dosljedno provedu. Od nekih se općih leksikografskih načela moralo odstupiti. I to se međutim činilo sustavno, pa se može kazati da su uspostavljena nova načela koja su primjerena za rječnik namijenjen korisnicima te dobi. Pri izradbi *Prvoga školskog rječnika* uvjerali smo se međutim da nije dobro, tj. neučinkovito je, slijepo se pridržavati leksikografskih načela kad takva dosljednost dovodi do rječnika neprimjerena korisniku određene dobi, tj. njegovim razvojnim i kognitivnim sposobnostima. (Više o tom problemu pišemo u radu: Dunja Brozović Rončević, Lana Hudeček, Milica Mihaljević, *Odstupanje od leksikografskih načela u Prvome školskom rječniku*, napisanom za Drugi specijalizirani skup Rano učenje jezika koji će se održati u studenome 2008. Taj će rad biti objavljen u zborniku radova s tog skupa.)

2.1.2. Mape

S obzirom na to da je riječ o učenicima najranije dobi, ti se odnosi uspostavljaju i posve eksplicitno, tj. uvođenjem tzv. mapa. Mape se nalaze uz hiperonime koji u rječniku imaju veći broj hiponima (naše su mape: alat, bjelogorica, blagdani, boje, bolesti, brojevi, crnogorica, cvijeće, ćirilica, geometrijska tijela, geometrijski likovi, godišnja doba, glazbala, gmazovi, kontinenti, kuća, kukci, letjelice, mačke, namještaj, oborine, obroci, obuća, ocjene, odjeća, okus, oružje, osjetila, otvornici, perad, planeti Sunčeva sustava, plovila, povrće, praznici, nastavni predmeti, prostorije, prsti, ptice, ribe, računske radnje, rodbinski odnosi, slova, športaši, športovi, ljudsko tijelo, višekratnici, voće, vozila, zanimanja, zatvornici, zimnica, životinje). Mape sadržavaju slike i potpis pod pojmom. Nastojali smo u mape unijeti sve podređene pojmove (nazive) koji se pojavljuju u rječniku. U elektroničkome izdanju rječnika svi su potpisi u mapama i svi hiperonimi u definicijama povezani poveznicama (linkovima) te učenik može prelaziti iz mape u kojoj je definiran hiperonim na definiciju svakoga njegova hiponima, a također i iz definicije svakoga hiponima u mapu koja se nalazi pod nazivom koja je njegov hiperonim i u kojoj se nalaze njegovi kohiponimi.

2.1.3. Uvođenje novih natuknica – naziva koji se nužno pojavljuju u definicijama

Pri obradbi naziva u tome rječniku pojavio se i problem kako se držati načela da se u rječniku nalazi što manji broj riječi koje i same nisu rječnička natuknica, a

koje nismo uspjeli provesti posve dosljedno kod riječi općeg jezika. Nastojali smo međutim da se pri obradbi naziva u rječnik uvede svaki naziv koji smo smatrali nužnim za definiranje kojega drugog naziva. Npr. u definiciji natuknice *krumpir* upotrijebljen je naziv *gomolj* i uspostavljen kao natuknica, u definiciji naziva *gusjenica* upotrijebljen je naziv *ličinka* i dodan u rječnik kao natuknica:

krumpir, krumpiri

1. *Krumpir* je biljka s jestivim gomoljem.

okopavati krumpir

2. *Krumpir* je okruglasti žutosmeđi gomolj te biljke.

mladi krumpir

gomolj, gomolji

Gomolj je podzemni dio stabljike nekih biljaka.

gomolj krumpira

gusjenica, gusjenice

Gusjenica je ličinka leptira.

ličinka, ličinke

Ličinka je životinja u početnome stadiju razvoja.

Gusjenica je ličinka leptira.

Od tog načela ipak katkad svjesno odstupamo kad je riječ o nazivima koji se ne nalaze u školskim udžbenicima za tu dob, a čini nam se da bi njihovo donošenje moglo učenicima te nazive ipak donekle približiti. Ti se nazivi donose npr. kad je riječ o odnosu dio – cjelina. Primjerice uz natuknicu *cvijet* nabrajamo dijelove cvijeta iako nazivi tih dijelova nisu uvedeni kao posebne natuknice.

cvijet, cvjetovi

Cvijet je dio biljke u kojemu se razvija plod. Sastavljen je od čaške, vjenčića, tučka i prašnika.

breskvin cvijet

2.1.4. Ilustracije

S obzirom na to da je rječnik bogato ilustriran, tj. da je u njegovu tiskanome izdanju ilustrirana većina natuknica, a da su u elektroničkome izdanju sve natuknice ilustrirane, i ilustracije imaju važnu funkciju u obradbi naziva. Pozornost se poklanja tomu da su i ilustracije naziva obuhvaćenih jednom mapom usustavljene (istim se tipom ilustracije ilustriraju npr. sve boje, zatim brojevi koji su uključeni u koju od računskih radnja – *djelitelj*, *djeljenik*, *pribrojnik*, *zbroj*, *umanjitelj*, *umanjenik*, *razlika*, *faktor*, nazivi *dvokratnik*, *trokratnik*, *četverokratnik* itd. do *višekratnik*, nazivi *polovica*, *trećina*, *četvrtina*, *petina* itd.).

Tako je uz natuknicu **dijeljenje** koja je definirana ovako:

Dijeljenje je osnovna računski radnja kojom se utvrđuje koliko je puta koji broj sadržan u kojemu drugom broju, dana ilustracija:

$$10 : 2 = 5.$$

Uz natuknicu **djelitelj** koja je definirana:

Djelitelj je broj kojim se dijeli koji drugi broj u računskoj radnji dijeljenja, dana je ilustracija:

$$10 : 2 = 5$$

u kojoj je strjelicom označen broj 2.

Uz natuknicu **djeljenik** koja je definirana:

Djeljenik je broj koji se dijeli kojim drugim brojem u računskoj radnji dijeljenja, također je dana ilustracija:

$$10 : 2 = 5$$

u kojoj je strjelicom označen broj 10.

U mapama se uz podređene nazive donose iste ilustracije kao uz te nazive kao rječničke natuknice.

2.1.5. Dosljedno razlučivanje biljke i istoimenog cvijeta ili ploda

U *Prvome školskom rječniku* dosljedno u definicijama biljaka koje imaju istoimeni cvijet ili plod razlučujemo naziv za biljku i naziv za plod ili cvijet, npr.:

ruža, ruže

1. *Ruža* je ukrasna vrtna ili divlja šumska biljka s trnjem na granama.

2. *Ruža* je raskošni mirisni cvijet te biljke.

crvena ruža; bijela ruža

višnja, višnje

1. *Višnja* je voćka razgranate krošnje i ružičastog cvijeta.

2. *Višnja* je kiselkasti sočni okrugli tamnocrveni plod te voćke koji u sredini ima košticu.

paprika, paprike

1. *Paprika* je povrtna biljka s jestivim plodovima.

2. *Paprika* je jestivi plod te biljke.

crvena paprika; zelena paprika

3. *Paprika* je začim koji se dobiva mljevenjem toga ploda.

ljuta paprika; slatka paprika

2.2. Školski rječnik hrvatskoga jezika

Školski rječnik hrvatskoga jezika obuhvaća približno 25 000 natuknica. Namijenjen je u prvome redu učenicima završnih razreda osnovne škole i početnih razreda srednje škole. Zamisljen je kao posljednji školski rječnik koji uvodi učenike u služenje velikim općim rječnicima hrvatskoga jezika. Natuknice su sustavno ispisivane iz osnovnoškolskih udžbenika i iz HNOS-a, ali su po potrebi dopunjavane i drugim natuknicama.

2.2.1. Uvođenje naziva upotrijebljenih u definicijama – širenje leksičkoga fonda

U HNOS-u se posebno i dosljedno vodilo računa da u rječniku budu sve riječi koje se nalaze u definicijama (to njegov opseg omogućuje, tj. ne dolazi do problema koje smo opisale govoreći o *Prvome školskom rječniku*) pa je i to dovelo do proširenja leksičkoga fonda. Često je u definiciji pojedinog naziva koji se nalazio u HNOS-u bilo nužno upotrijebiti riječ koja dotada nije bila u abecedariju.

2.2.2. Hiperonimijsko-hiponimijski odnosi

Svaki je naziv definiran nadređenim nazivom. Iako je rječnik abecedni, u njemu je primijenjeno načelo sustavnosti te se težilo potpunom ispisu kohiponimnih naziva i njihovu definiranju na što sličniji način (s pomoću istoga nadređenog rod-nog pojma i specifične razlike izrečene na istovrstan način), npr.

alt duboki ženski glas	bas 1. duboki muški glas 2. najdublji ton nekog akorda
mezzosopran ženski glas srednje visine, između alta i soprana	bariton muški glas srednje dubine, između basa i tenora
sopran visoki ženski glas	tenor visoki muški glas

2.2.3. Terminološka odrednica

Nazivu je pridružena terminološka odrednica, dok riječ općeg jezika nije označena terminološkom odrednicom. U *Prvome školskom rječniku* nazivima ne pridružujemo terminološku odrednicu. Ona se mora odnositi na čitav naziv, tj. na njegov izraz i sadržaj. Kad bi se terminološke odrednice odnosile samo na sadržaj, stajale bi gotovo uza sve natuknice jer su sve stvari (pojmovi) predmetom izučavanja barem neke znanosti. Pri obradbi pokazalo se veoma korisnim da isti obrađivač obrađuje sve nazive jednoga područja, dakle sve nazive označene istom terminološkom

odrednicom. Tako su i jezikoslovci – leksikografi postali upućenijima u određena područja od ostalih obrađivača te su lakše izlučivali probleme povezane s nazivljem određene struke koje je ušlo u abecedarij *Školskog rječnika*. Samim tim ti su obrađivači i mnogo lakše i upućenije komunicirali sa stručnjacima određenih struka kojima su nazivi davani na provjeru i ovjeru.

2.2.4. Sinonimni i antonimni³ odnosi među nazivima

Pri obradbi nazivlja u ovom se rječniku sustavno vodila briga i o odnosu sinonimije i antonimije. Nazivima koji se nalaze u binarnome odnosu suprotnosti pridruženi su antonimni nazivi. Tako su antonimnim odnosom povezane npr. natuknice *hipotenuza* i *kateta*.

hipotenuza

stranica pravokutnoga trokuta koja leži nasuprot pravomu kutu

antonim: kateta

kateta

stranica pravokutnoga trokuta koja leži uz pravi kut

antonim: hipotenuza

Polazeći od terminološkog načela da sinonimija u nazivlju nije poželjna, nastojali smo navesti sve sinonimne nazive koji se pojavljuju u praksi (udžbenicima), ali jednome nazivu dati jasnu normativnu prednost. Pritom smo se vodili terminološkim načelima. Definicija se nalazi samo uz preporučeni naziv. S dopuštenog se naziva uputnicom *v.* upućuje na preporučeni naziv. Ako se u rječniku nalazi i koji nedopušteni naziv, on se kao i riječi općega jezika strjelicom upućuje na preporučeni naziv.

kompjutor *im. m.*

inform., *razg. v.* računalo

Kod preporučenog su naziva navedeni i ostali dopušteni nazivi:

usnenik *gram.*

zatvornik u čijemu oblikovanju sudjeluju usne

sinonim: labijal

Zaključak

Pri leksikografskoj obradbi u jednojezičnome rječniku iznimno je važna obradba naziva. Definicija naziva mora biti prilagođena korisniku rječnika, ali i znanstveno točna. Pri donošenju dobrih definicija naziva nužna je suradnja leksikografa i predmetnog stručnjaka. Pokazale smo da se u definiranju naziva u jednojezičnim škol-

³ Više o tome vidi u Mihaljević–Šarić 1994: 213–243 i Mihaljević–Šarić 1995: 253–258.

skim rječnicima otvaraju različita pitanja (problem donošenja sinonima i antonima, terminoloških odrednica, zadovoljavanja načela da su svi nazivi spomenuti u definiciji samostalne natuknice, davanje usklađenih definicija, izgradnja hiperonimsko-hiponimske mreže, uloga ilustracija u osvježivanju hiperonimsko-hiponimskih te kohiponimskih odnosa kod učenika mlađe dobi itd.). Naša su iskustva potvrdila potrebu da nazivlje jedne struke obrađuje jedan leksikograf primjenjujući sustavno načelo. Svakako je važno u upute za obradbu unijeti precizne upute o obradbi naziva.

LITERATURA

- Béjoint**, H. 1988. *Scientific and Technical Word in General Dictionaries*. International Journal of Lexicography. 354-368.
- Frančić**, A. – **Hudeček**, L. – **Mihaljević**, M. 2006. *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome jeziku*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- HNOS, Nastavni plan i program za osnovnu školu*. 2006. Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa. Zagreb. 2006.
- Mihaljević**, M. 1993. *Definicija naziva u terminološkim rječnicima*. Rasprave Zavoda za hrvatski jezik 19: 259–271.
- Mihaljević**, M. – **Šarić**, Lj. 1994. *Terminološka antonimija*. Rasprave Zavoda za hrvatski jezik 20: 213–243.
- Mihaljević**, M. – **Šarić**, Lj. 1995. *Obradba istoznačnica u hrvatskim terminološkim rječnicima*. Filologija 24–25: 253–258.
- Pearson**, J. 1998. *Terms in Context*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- Petrović**, B. 2005. *Sinonimija i sinonimičnost u hrvatskome jeziku*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- Samardžija**, M. 1995. *Leksikologija hrvatskoga jezika*. Školska knjiga. Zagreb.

TERMS IN SCHOOL DICTIONARIES

Lana Hudeček

Institute of Croatian Language and Linguistics, Zagreb

Milica Mihaljević

Institute of Croatian Language and Linguistics, Zagreb

SUMMARY: As this article is based on lecture presented at the Round Table entitled *Lexicography and Encyclopaedistics – Between Science and Profession*, which was held on 25 May 2008, the authors try to answer the following questions that were also put forward in the invitation to the Round Table: 1. Does a dictionary really represent the synthesis of knowledge based on the most recent scientific insights?, and 2. How is it possible to implement a generally acceptable transfer of knowledge without disrupting the fundamental scientific criteria. Or, in other words, how is it possible, through lexicographic and encyclopaedic, works to introduce the younger generations to the world of science and culture that will until then still remain integral in its original sense? They offer models of presentation of terminology in two school dictionaries compiled at the Institute for Croatian Language and Linguistics.

Keywords: terms, terminology, school dictionaries, lexicography